

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘЙЕЛДЕР: ҚҰРБАНДАР МЕН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕР

Сәрсембина Құралай Қуандықызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер. Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы. Астана қ., E-mail: kuralai_sk@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарындағы әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап жазалау, қудалау шараларымен өз саястын жүргізді. Әйелдерді социалистік құрылысқа тарту шараларын қарқынды қолға алып, осы бағыттағы үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік деңгейде жүргізді. Әйелдер де кеңестік саясаттың нысанына айналды. *Зерттеудің мақсаты.* 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырын деректер негізінде зерделеу. Міндеттері: саяси қуғын-сүргін шараларының барлық саланы қамтығандығын, коммунистік «әйелдерге тең құқық беру» мәселесі саяси қуғын-сүргін шараларымен жүргізілгендігін дәйектеу. *Зерттеудің әдістері.* Мақалада ҚРОМА, ҚРПА, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, Астана қалалық мемлекеттік архиві қорларындағы деректер негізінде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер зерделенді. *Нәтижелері.* Саяси қуғын-сүргін отбасы бірлігіне қарсы бағытталды. Күйеулері «Халық жауы» деп ұсталған тұлғалардың әйелдері, аналары, туған-туыстары, балалары жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Сонымен бірге, қызметте жүрген әйелдер, депортацияланған ұлт өкілдері арасынан да саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер көп болды. Тіпті, үй шаруашылығына отырған аналар да аңдаусызда айтылған ойлары үшін айыпталды. Заңсыздықта шек болмады.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, кеңес өкіметі, әйелдер, заң, жаза, келіспеушілік, «Халық жауы», «ЧСИР» (Отанын сатқандардың отбасы мүшелері).

IRSTI 03.20.00

REPRESSED KAZAKHSTAN WOMEN: VICTIMS AND SUFFERERS

Sarsembina Kuralai Kuandykkyzy^{1*}

¹ Candidate of historical sciences, leading researcher. Institute of state history. Kazakhstan, Astana E-mail: Kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

* Corresponding author

Abstract. Introduction. The article uses data to analyze the fate of women during the years of political repression. Since its establishment, the Soviet government has pursued its policy of punishment and persecution. He intensively took measures to involve women in socialist construction and carried out propaganda work in this direction at the state level. *The purpose and objectives of the research.* To reveal on the basis of the data that the Soviet authorities sought to "change" the social status of Kazakh women in accordance with the traditional development of Kazakh society; To confirm that the "status of the Kazakh woman" was given political importance, and as a result, the "plight of the Kazakh woman" was "taken into account" at the state level, and special resolutions and laws were adopted in this direction; To study the fact that

the issue of "equal rights to women" raised by the Communist Party was carried out by means of political repression, the policy of attracting Kazakh women to the Soviet construction struck a blow to the "image of the mother" in the traditional way of development of the Kazakh society; to examine the extent of social repression measures across the board, and data analysis of innocently persecuted women. *Research methods.* In the article, based on the data in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, the Aktobe Regional State Archive, the Astana City State Archive, women who were subjected to political persecution were studied. *Results.* Political persecution was directed against family unity. Wives, mothers, relatives, and children of persons whose husbands were detained as "enemies of the people" were subjected to massive political persecution. At the same time, there were many women who were politically persecuted among the women in the service and the representatives of the deported nationalities. Even housewives were blamed for their unintentional thoughts. Lawlessness knew no bounds.

Keywords: political repression, totalitarianism, national consciousness, Soviet power, women, law, punishment, dissent, «Enemy of the people», ChSIR (members of the families of traitors to the Motherland).

ГТАХР 03.20.00

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ КАЗАХСТАНСКИЕ ЖЕНЩИНЫ: ЖЕРТВЫ И ПОСТРАДАВШИЕ

Сарсембина Куралай Куандыковна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. Казахстан, г. Астана E-mail: Kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В статье на основе данных анализируется судьба женщин в годы политических репрессий. С момента своего создания советское правительство проводило политику наказаний и преследований. Оно интенсивно принимало меры по вовлечению женщин в социалистическое строительство и вело пропагандистскую работу в этом направлении на государственном уровне. *Цель и задачи исследования:* выявить на основе данных, что советская власть стремилась «изменить» социальный статус казахских женщин в соответствии с традиционным развитием казахского общества; подтвердить, что «статусу казахской женщины» придавалось политическое значение, и как следствие, «бедственное положение казахской женщины» было «учтено» на государственном уровне, и были приняты специальные постановления и законы в этом направлении; для изучения того, что вопрос о «равных правах женщин», поднятый Коммунистической партией, осуществлялся путем политических репрессий, политика привлечения казахских женщин к советскому строительству нанесла удар по «образу матери» в традиционном пути развития казахского общества; изучить масштабы социальных репрессий по всем направлениям и проанализировать данные о невинно репрессированных женщинах. *Методы исследования.* В статье на основе данных фондов ЦГА РК, АП РК, Актюбинского областного государственного архива, Государственного архива города Астаны изучены материалы женщин, подвергшихся политическим репрессиям. *Результаты.* Политические репрессии были направлены против единства семьи. Массовым политическим репрессиям подвергались жены, матери, родственники и дети лиц, мужа которых были задержаны как «враги народа». В то же время среди военнослужащих и представительниц депортированных национальностей было много женщин, подвергшихся политическим репрессиям. В непреднамеренных мыслях обвиняли даже домохозяйек. Беззаконие не знало границ.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, советская власть, женщины, закон, наказание, инакомыслие, «Враг народа», «ЧСИР» (члены семей изменников Родины).

Кіріспе. Әйелдердің қуғын-сүргінге ұшырау себептері. Төл тарихымыз аналардың ерлігіне тұнып тұр. Қазақ халқының ұлттық мінезінде әйел адам ер азаматты ерекше қадірлеп, отбасының тірегі бола білді. Халық даналығы ер адамды шаңыраққа, әйелді босағаға теңеп, астарлап түсіндіретіндігі де сондықтан.

1920-1950 жж. саяси қуғын – сүргін жылдарында да қазақ ұлтының сақталып қалуына аналар ерлігі де себепкер болды. Зұлмат жылдары аналарымыздың қайраты мен қайсарлығының, батырлығының арқасында талай ұрпақ аман қалды. Сол бір зұлмат жылдары аналарымыз балаларының аман қалуы үшін көзсіз ерлікке де барды. Аналардың ерлігін ешқашан ұмытуға болмайды! Егер де, қанқұйлы саясат болмағанда ел бүтін болып, әлемді әлдилеуге қабілетті ана жүрек қасірет шекпейтін еді.

Кеңестік билік орнағаннан кейін ата-бабамыз, асыл әжелеріміз көрмегенді көріп, естімегенді естіп, өмірлерін қасіретпен, қорқыныш, үреймен өткізді. Ата-ана бойындағы үрей, қорқыныш ұрпаққа да берілді. Кеңестік тоталитарлық қоғамда бір-біріне айдап салу саясатының күшті болғандығы соншалықты, өмірге деген сенім, адамдардың бір-біріне деген сенімі өмірден алшақтады.

Кеңестер билігі патшалық Ресейдің заңды мұрагері. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты салдарынан, өз билігінен айырылған халықтың саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайының мүшкіл болғандығы да қалың жұртшылыққа мәлім. Кеңестік Ресей ұзақ жылдарға созылған отаршылық қамытынан әбден қалжырап, титықтаған халықтың жағдайын өз саясатын жүргізуге шебер пайдаланды. Сонымен, патшалық Ресейдің отарлау саясатын жалғастырған қызылдар билігі орныққан күннен бастап өзінің қол астындағы халықтарға репрессиялық шараларымен танымал болды. Ұлттық болмысқа түскен сызаттарды одан әрі тереңдетуге аянбай кірісті. Алайда, ұлттық тәрбиенің қуаттылығы (ана тәрбиесі) халқымыздың өз болмысынан ажырамауына себеп болды.

Қызылдар әкелген қасіреттің ауқымдылығы соншалықты оны толықтай зерттеп шығу да өте күрделі. Ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін тоталитаризмнің табиғатынан туындады. Саяси қуғын-сүргін, ашаршылық тақырыбы тәуелсіздік алған уақыттан бастап тереңнен зерттелінуде. Танымал тарихшы ғалымдарымыз осы тақырып төңірегінде құнды еңбектерін жариялап, ұлттық сананы көтеруге зор үлес қосуда. Отандық ғалымдардың еңбектері оқиғаның себеп-салдарын, мәнін, барысын, салдарын толықтай ашып көрсетеді.

Тарихшы ғалым Т. Омарбеков: «Зиялыларды қуғындауды геноцид деуге келеді... Қазақтың бетке ұстарларының бәріне, большевик, немесе алашордашыл болғанына қарамастан оларға қарсы сот ұйымдастырып, арнайы тапсырмамен, бұйрықтармен көзін құртқан. ...Қазақтың ақыл ойы бола алатын адамдардың көзін жоюдың геноцидтік сипаты бар екенін мойындаған жөн, өйткені олардың бәрін «Ұлтшыл» деп айыптады» (Ұлт зиялыларына жасалған қуғын-сүргіннің: 2021), - деген тарихи тұжырым жасаған еді. Одан әрі ғалым 1992 жылы Жоғары кеңесте аштықты геноцид деп тану жөнінде құжат қабылданғандығын, ол құжатқа Жоғары Кеңес басшысы С. Әбділдин қол қойғандығын да жазып кеткенді.

«Ақиқат» журналының 2021 жылдың 19 мамырдағы санында тарихшы ғалым Х.Әбжановтың «Қазақстандағы қуғын-сүргін және ұлт менталитеті» мақаласында: «Қысқасы, қуғын-сүргіннің тарихи, тұлғалық, саяси-идеологиялық, құқықтық бастауларын, ауқымы мен кезеңдерін ғылым мүмкіндігін жегумен зерделеу індеттің алдын алудың, қайталанбаудың, зардаптарынан арылудың басты шарты. Әрі-беріден кейін, миллиондардың тағдырын қиғандықтан, жекелеген елдерде қолданылуы әлі де тоқтамағандықтан оны жаһандық қауіп-қатер ретінде мойындағанымыз жөн.

Кеңестік тоталитарлық қуғын-сүргіннің сипатын сөз қылғанда ол ауық-ауық ашық террорға ұласқанын, одақтас республикалардың бәрінде ұлттық және халықаралық заңдарды өрескел бұзу және қылмыстық әдіс-тәсілмен, барып тұрған имансыздықпен мемлекеттік саясат деңгейіне көтерілгенін ресми бекемдеуіміз керек»-деген тұжырым жасалынады.

Әлде де тереңдеп зерттейтін мәселелер жеткілікті. Маркстік-лениндік көзқарас тамырын тереңге жайғандығы соншалықты, әлі күнге дейін заман талабына сай зерделейтін тақырыптар қатары бар. Мәселен, «аштан өлгенше соғысып өлейік» деп, кеңестік биліктің адамның өмір сүру құқығын аяққа басқан саясатына қарсы шыққан, халықтық көтерілістерді басқарған діни тұлғалар, байлар туралы, сонымен қатар көтеріліс кезінде жетім қалған балалар, босқынға ұшыраған, балалар үйінде өлген сәбилер, сонымен қатар 1920-1950 жж. саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тақырыбы да жүйелі әрі толыққанды зерттеуді күтуде.

Материалдар мен әдістер. ҚРОМА, АОМА қойнауындағы деректер, сонымен бірге жазықсыз қудаланған аналардың естеліктері негізінде еңбекпен түзету лагерінде азап шеккен аналар тағдыры зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Күйеулері «халық жауы» деген жаламен ұсталғанда әйелдер де жаппай қудаланды. Бұл да қуғындалудың бір түрі. Қайсар аналарымыз жүректері қайғы-шерге тұнып тұрса да, белден кешкен азапқа қайсарлықпен төтеп бере жүріп тұтас ұрпақтың тірі қалуына себеп болды. Түрмеден, лагерден шығып, жанталаса жүріп балаларын тауып алып, жандарын сабалап жүріп оқытып, адам қылды. «Халық жауының әйелі, отбасы мүшесі» деген атақ олардың толыққанды өмір сүруіне кедергі болды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия тарапынан әзірленген деректер мен естеліктер жинақтарында зұлмат жылдардағы аналардың ерліктері туралы көптеген деректер де бар.

Ер азаматтың алдына түспеген қазақы қалыптағы түсінікке орай тәрбиеленген аналарымыздың ерлігін қазақ тарихы әлі жүйелі жазған жоқ. Енді әйелдердің саяси қуғын-сүргінге ұшырау себептеріне тоқталсақ: *біріншіден*, әйелдердің қудалануы ер азаматтардың қуғын-сүргінге ұшырауымен тікелей байланысты болды. «Ұлтшыл», «Алашордашы», «троцкист» және т.б. айып тағылған, яғни РСФСР ҚК 58 бабының тармақтарымен сотталып, «халық жауы» атанған тұлғалардың әйелдері, аналары, апақарындастары, қыздары, яғни ет жақын әйел адамдары айыпталды.

Екіншіден, саяси —экономикалық науқандар барысында, 1929-1931 жж. халықтық көтерілістер кезінде әйелдер мен балалар да қудалау көрді. Тіпті, көтерілісшілер қатарында болған әйелдер туралы да соңғы жылдары тың деректер жарияланып жатыр. Халықтың шамасына сай келмейтін экономикалық науқандарға қарсылық көрсеткендердің қатарында әйелдер де жеткілікті. Олардың санын толық анықтау керек. Жазалаушы отрядтардың жауыздыққа толы іс қимылынан үрейленіп, бастары ауған жаққа ауа көшіп, мәжбүрлі босқынға айналғандардың ішінде әйелдер мен балалар да көп болды. 1929-1931 жж. халықтық көтерілістерді қазақ қоғамында беделі зор болған байлар мен діни тұлғалардың басқарғанын да ескеру керек. Олардың отбасы мүшелері түгелдей қудалауға ұшырады.

Үшіншіден, кеңестік құрылысқа тартылып, ауылдық кеңес, колхоз төрағасы және т.б. кеңестік биліктің түрлі деңгейінде қызмет еткендер, өндіріс орындарында жұмыс жасағандар да саяси қуғын-сүргін құрбаны болды. Қуғын-сүргін науқанына, жоспарына ілініп кетті.

Кейінгі зерттеушілер, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерге қатысты тың деректер тауып, әрі қарай осы айтқандарымызды ғылыми тұрғыдан кеңейтер деген үміттеміз.

Әйелдердің қудалануына себеп болған саяси қуғын-сүргін кезеңдерін былайша топтастырсақ:

1. 1918-1926 жж. аралығы. 1918 жылы азамат соғысы басталғанда, әйелдер де жазықсыз жазалауға ұшырады. Мәселен, БҚО бойынша Азовская Вера Акимовна 1919 жылы 28 мамырда Орал губЧК тарапынан тұтқындалып, 6 маусымда сотталып, ату жазасына кесілген. Үй шаруашылығындағы Анищикова Марина Ивановна (1869 ж. туған) Ойыл қаласының саяси бюросымен 1921 жылы 4 сәуірде тұтқындалып, 1921 жылы 4 мамырда Орал губ ЧК (төтенше комиссия) Коллегиясымен сотталған. Демек, көріп отырғанымыздай азамат соғысы жылдарында губерниялық төтенше комитет әйелдерді де ату жазасына кескен (<https://ru.openlist.wiki>). Сонымен қатар, жергілікті жердің дәстүрлі дамуына қарсы қабылданған заңдар әйелдердің қудалануына да себеп болды. Діни тұлғаларға қарсы қуғын-сүргін басталғанда, олардың отбасы мүшелері де қудалауға ілікті. Бұл мәселеге кейінірек терең тоқталамыз.

2. 1926 ж. желтоқсан айынан – 1934 жж. аралығы. 1926 жылы желтоқсанда өткен БК(б)П-ның Қазақстан Өлкелік комитетінің III пленумында билікте Алашорда идеологиясынан қол үзбеген адамдар бар екендігі айтылып, «оңшыл», «солшыл» ауытқушы ұлтшылдар айыпталды. Сонымен қатар, 1926 жылы РСФСР ЮХК-ты саяси қуғын-сүргін шараларын ұйымдастыратын көптеген нұсқауларды жариялады. Мәселен, 1926 жылы «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» заңдасқтырылады (РСФСР Қылмыстық Кодекске 236-бап енгізіледі). Әйелдер де жазалауға ілікті.

3. 1934-1938 жылдар аралығы. 1934 жылы С.М. Киров өлтірілгеннен кейін қуғын-сүргін шаралары күшейді. Сотталғандарға қатаң қарау күшейіп, түрме, ЕТЛ, ЕТК жабық орынға айнала бастайды. 1934-жылы 8-маусымдағы «О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо опасных против порядка и управления) статьями об измене Родине» деген заң қабылданды. 1935 жылғы 27-маусымдағы ПХК-ның № 36354 бұйрығында барлық түрме, колония басшыларына баспасөзге сотталғандар туралы ақпараттың берілмеуі және баспасөзбен байланысты ұзу мәселесін күн тәртібіне қою ескертіледі. «Халық жауы» атынып атылған, ұзақ мерзімге лагерге айдалған азаматтардың әйелдері жаппай ұсталды. Балалары сәбилер үйлеріне жіберілді.

Көптеген өндіріс орындарында жұмыс жасаған әйелдер, түрлі кеңестік билік орындағы қызметтегі әйелдер де «кеңес өкіметіне зиянкестік іс – әрекеті» үшін атылды, 5 – 25 жылдар аралығында ЕТЛ - де жазаларын өтеді.

4. 1938-1945 жылдар аралығы. Саяси қуғын-сүргін екінші дүниежүзілік соғыс жылдарына қатысты саябырлады. Алайда, соғыс жылдарында сотталған әйелдер жеткілікті.

5. 1945-1953 жылдар аралығы. Соғыстан кейінгі уақытта, саяси қудалау қайтадан өршіді. Сталин қайтыс болғаннан кейін қана саяси қуғын-сүргін машинасы тоқтады десекте, алайда, қазақ «ұлтшылдары», Алашорда, Алаш идеясы кеңес өкіметі құлағанға дейін кеңестік биліктің қатаң қадағалауында болып, қудаланды.

Саяси қуғын-сүргін өтпелі кезеңдегі шаруашылық механизмінің ажыратылмас бөлігіне айналды. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап қуғын-сүргін құрбаны болған әйелдер де бар екендігін жоғарыда айтып өттік. БҚО бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерделегенде 1919 жылдан бастап қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің көптігі назар аудартты. Алайда, бұл мәселеге кейінірек тоқталамыз.

1920 жылдан бастап ВЧК-ГПУ-НКВД халық арасынан «кеңестерге қарсы мәліметтерді» жүйелі түрде жинаған. Ал, 1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру қуғын-сүргінге әзірлік болатын. Кеңес өкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айырылды. Сөйтіп, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Архив қорларындағы партия құжаттарында (хаттамалар, есептер, баяндамалар және т.б.) қуғын-сүргінге қатысты деректер мол.

Кеңестік билік жергілікті халықтың дәстүрлі даму ерекшеліктерін жоюға ұмтылды. Халықтың діни сенімі, салт-дәстүрі, ғасырлардан тамырын тартқан ғұрыптық

ерекшеліктері қудалауға ұшырады. Мәселен, Орталық Азия республикаларының ішінде Қазақстан бірінші болып 1920 жылы 28 желтоқсанда қалың малға тыйым салу туралы декретті қабылдады. Осы заңды бұзғандардың қалыңға берілген мал мен өзге де мүліктері екі есе дәрежеде тәркіленіп, екі жақта 1-жылға дейінгі мерзіммен бас бостандығынан айырылу жазасына кесілетін еді. Сонымен қатар РСФСР Қылмыстық Кодексінің 196-бабымен сотталғандарға заң қорғау орындары тарапынан қорғалу құқығын пайдалануға тиым салынады. Қалың малға тыйым салынған декреттің қабылданған алғашқы жылдарында РСФСР қылмыстық кодексінің 196-бабымен сотталғандар саны көп болмады. Осы декреттің құрметіне арнап Қазақстанда 10 жыл бойына «Қазақ қыздарының азат етілген күні» мейрамы аталынып өтілді. Осылайша республикада тұрмыстық қылмыспен күресудің механизмдері жасала бастады. Мәселен, 1922 жылы күйеуге мәжбүрлеп беруді қылмыс деп санайтын, ал 1924 жылы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы, 1925 жылы кәмелетке толмағандармен некелесуге, әмеңгерлікке қарсы заңдар шығарылады. 1928 жылы тұрмыстық қылмысқа қатысты заңдардың барлығы бір жүйеге келтіріліп, РСФСР қылмыстық кодексінің «Рулық тұрмыс қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы (о преступлениях, составляющих пережитки родового быта)» деп аталатын 10-шы тарауына жинақталды (ҚРПМ: 141, 50). Осы заңдар негізінде кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту басталды. 1926-29 жылдардағы тұрмыстық қылмыс түрлерін талдағанда, оның шамамен 60 проценті қазақ әйелдеріне қатысты қозғалған (ҚРПМ: 141, 50). Ал, сол кезеңде А.Штуссер қазақ халқының арасында 1924 жылдан бастап қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес шаралары күшейгенімен, тұрмыстық қылмыстың азаймағандығын, керісінше жылдан жылға өскендігін көрсетеді.

Тұрмыстық қылмысқа қатысты жауапқа артылғандар да заңсыз сотталған тұлғалар. Мәселен, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 199-бабы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы бағытталып, қылмысқа тартылғандарға 1000 сом ақша мөлшерінде айып салынған немесе 1 жылға дейінгі мерзіммен еңбекпен түзету жұмысы белгіленген (Уголовный кодекс, 1935: 101) Сондай-ақ құда түсу кәдесіне қатысқандар да партия қатарынан шығарылып, айыпқа тартылған.

Жоғарыда аталынған заңдар қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын бүлдіріп, «қылмыскерлерді» қолдан көбейтуге жол ашты. Кеңестік заңдар халықтың салт-дәстүр ерекшеліктерін ескермеді. Сонымен, Кеңес өкіметі қуғын-сүргінді қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне сәйкес әзірлеген. 1926 жылы «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» да ұмыт қалмай, осыған қатысты РСФСР Қылмыстық Кодекске 236-бапты енгізу күн тәртібіне қойылады. Сөйтіп, «Рулық күреске қарсы шаралардың» заңдық негізі жасалады. Мәселен, Темір уезінің қазақтары Ғұмыр Есенқұлов, Абылхан және Ибраш Жұлбатыровтар, Мұқаш Қалменов, Мағжан Суфимулдин, Елтай Қиналин және тағы да басқа адамдар «рушыл күрестің ұйымдастырушылары» ретінде Қылмыстық Кодекстің 57-62 баптарымен айыпталады (). Негізсіз, дәлелсіз айыптың тағылу себебін түсінбеген олар КССР Прокуроры мен Юстиция халық комиссарына 12 беттен тұратын арыз жазған. Арыздың иелері өте сауатты азаматтар болған. Оны арыздың мазмұнынан, жазылу құрылымынан да байқауға болады. Арыздан үзінді келтірсек: «...Өкінішке орай, ОГПУ-дің тергеу орындары жеткілікті дәрежеде сауатты болмағандықтан руды контрреволюциялық ұйым ретінде анықтайды. Егер де тергеуші қазақ тілін білмесе, әсіресе рулық тұрмыспен таныс болмаса, оны түсінбейді де, әрі оны зерттеу қиынға түседі. Осы жерден тергеуші қателескен, қазақ руы ертеден патша уақытына дейін де болған. Әрбір рудың мың жылдық тарихы бар. Ал, Кеңес өкіметі 1917 жылы 7 қарашада ғана өмірге келді. Сондықтан да қазақ руы Кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін пайда болды деп айтуға болмайды. Біздің біріміз «Назар», басқалары «Жекей», ал үшіншілері «Шүрен» руына жатады. Тергеушінің келесі қатесі Назар мен Жекейді бір-біріне жауласушы топ ретінде көрсетіп, Темір уезінде билікке таласады,-дейді. Шапалов жолдас Қылмыстық кодекске өзінің жобасын енгізіп, жаңа статьяларды табуда...» (КРОМА: 1380, 213).

Дәрігер Ғұмар Есенғұловтың зайыбы Зарина Есенғұлова күйеуінің жазықсыз ұстауына байланысты КССР Прокуроры мен Юстиция Халық Комиссариатына арыз жазған Арыздың мазмұнына үңілсек: «...Какую родовую вражду он мог иметь против Темирбекова из рода «Жекей», против Байменшина из рода «Назар», против Худайбергена Жубанова из рода «Назар», против Суюпова из рода «Жекей», против Кулбасова из рода «Ожырай», против Қаналина из рода «Жекей». Не может быть, чтобы Назаровец - мой муж шел одновременно и против своих Назаровцев и против русских, и против Жекеевцев, и против Ожырайцев. Это абсурд 96-ой пробы с точки зрения родовой вражды, придуманной лицемерами для сокрытия своих преступлений...» (ҚРОМА: 1380, 213).

Саяси қуғын-сүргін осылайша бірнеше мыңдаған отбасылардың шырқын бұзып, адамдардың табиғи құқықтарына нұқсан келтірді. Алты баламен қалып, күйеуінің «ақтығына» жоғарыдағылардың көзін жеткізу үшін талай жерге арызданған ананың өмірін ойыншыққа айналдырған сол бір заман талай отбасының шырқын бұзды.

1928 жылы Қазақстан халық соттары тарапынан ұйымдастырылған 738 көрсеткіш сот процестерінің шамамен 50 проценті әйелдерге қатысты қозғалған тұрмыстық қылмыс болды (АОМА: 9, 5). Осылайша «Патриархальды қалдықтарға» қарсы күрес жылдан-жылға күшейе түскен. Мәселен, 1928-жылы 1-ақпанда Қазақ өлкелік комитеті бюросында «Қалың мал және көп әйел алушылықпен күрес туралы» қарардың орындалуын тексерудің қорытындысы қаралады. Әйелдерді социалистік құрылысқа тарту және «Рулық қалдықтармен күресу» шараларының ауқымы кеңейе түскен. Осы мақсатпен «Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын» деп аталынатын қоғам құрылады (АОМА: 9, 173).

Әрбір губерниялар «қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес» туралы баяндамаларды жиі жасап, орталық комитетке арнайы есеп беріп отырған. 1928 жылғы 10 желтоқсандағы қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің отырысында «әйелдерді кері кетірудің барлық түрлеріне қарсы белсенді күресу» қажеттілігі қатаң бұйырылады. Мәселен, «...Убийство и насилие в данных случаях должно рассматриваться, как контр-революционное преступление со стороны байства, кулачества и духовенства на одном из участков классовой борьбу на участке закрепощения женщин...»-деген жолдардан жалпылама айып тағу үрдісінің бастамасын көруге болады (ҚРОМА: 1380, 173).

1926 жылғы 6 шілдеде РСФСР ҚК-не енгізілген 236-шы бап, яғни «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» саясаты салдарынан Кеңес өкіметі заманында «жүз», «ру» секілді этностық, ұлттық тарихи түсініктерге үрейлене қарау үрдіс алды. Ал, бұл атаулардың ұлттық, тарихи түсінік екендігін түсіндіруге ұмтылған азаматтар «ұлтшылдар» қатарына жатқызылды. Сонымен қатар, «Революциялық заңдылықты бұзғандары» қатаң жазалау негізінде сот-тергеу орындары көптеген заңсыздықтар жіберген. Қазақ өлкелік БК(б)П хатшысы Ф.Голощекин қуғын-сүргін шараларына баспасөз бен жұмысшы, шаруа бұқарасын кеңінен тартуды заң органдарына міндеттеген (ҚРОМА: 1380, 97).

Ф.И. Голощекин Қазақстанда жоғарыдан белгіленген әлеуметтік-экономикалық шараларды жүргізіп, оның аяғы жаппай қуғын-сүргінге ұласты.

Орталық Комитет сот-тергеу орындарына науқан барысындағы «астықты жасыру секілді тәртіп бұзушылықтарды» қылмыстық іс ретінде қарауды міндеттеген. Науқан барысында жүргізілген жазалау шараларына ер адамдармен бірге әйелдер де ілігеді.

1926 жылы РСФСР ЮХК еңбекші халықты қоғамдық айыптау ісіне тартып репрессия шараларын жүргізуді бұйырған (ҚРОМА: 1380, 69). ПП ОГПУ-дің оперативті мәліметтерінде «банда», «ұры», «қарақшы» деген айыптаулар өте жиі кездеседі. Кеңес өкіметіне қарсы болғандарға жоғарыдағы айыптар жалпылама тағылған.

Сонымен, 1926 жылы РСФСР ЮХК-ты саяси қуғын-сүргін шараларын ұйымдастыратын көптеген нұсқауларды жариялады.

Жоғарыда аталған бұйрықтар негізінде саяси қуғын-сүргін жүйесі қоғам өмірінің барлық саласына ене бастады. Сөйтіп, асыра сілтеуге кеңінен жол ашылады.

Қарқынды әрі көлемді жүргізілген кеңестік үгіт-насихат жұмыстарына қарамастан Кеңес өкіметіне деген қарсылық жылдан-жылға артқан. Мысалы, 1923-1924 жылдары-37, 1924-1925 жылдары – 145, 1925-1926 жылдары - 198 қарсылық болған (ҚРОМА: 1380, 69). Қарсы қозғалыстардың өрлеуі қаулы, қарарлардың заңсыздығынан, яғни шынайы өмірмен байланыспауынан болса керек. Осы жылдардың өзінде Прокуратура органына азаматтар тарапынан жазылған арыздар саны артып, 1923-1924 жылдары 215, 1924-1925 жылдары 1289, ал 1925-1926 жылдары 7219 арыз түскен. Біз осы жағдайдан билік тарапынан жіберілген заңсыздықтардың жылдан-жылға күшейгендігін байқаймыз. Алайда, прокуратура бөлімінің есебіне мән бергенде губерниялық және халық соттарының қызметінен жазалау саясатының күшейгендігі байқалады. Сонымен қатар, ату жазасына кесілгендер саны да жылдан-жылға арта түскен. 1925-1926 жылдары азаматтарды сыртынан соттау ісі де өте жиі кездескен.

ОГПУ-ң ел арасынан жинаған мәліметтерінде «кеңестерге қарсы» пікірлер айтқан адамдар, олардың қатарында әйелдер де өте жиі кездеседі.

ЮХК 1928 жылы Қазақ Өлкелік БК(б)П комитетіне аса құпия түрде астық даярлау барысында ҚК 107 бабы бойынша 1151 істің қозғалғандығын мәлімдейді. Алайда, осы істердің қаншасының сотта қаралғандығын анықтап айтуға қиналып, жалпы астық дайындау тұсында аталған баппен сотталғандар туралы мәліметтің жоқ екендігін, тек қана бірнеше губерниялар бойынша айыпталғандар санын бере алатындығын жеткізед (ҚРОМА: 1380, 173). Демек, экономикалық науқандар кезінде айыпқа тартылған әйелдер санын дәл айту қиын. Сол кезеңде ауыздан шыққан сөз «саяси мәнге» ие болып талай адам жазықсыз «жау» атанған. Мәселен, Орал округі, Жаңғалы ауылының тұрғыны Фатима Бакирова «...Билік басындағылар байлардың малын тәркілеп, ал коммунистер тәркіленген мүліктерді арақ қылып ішеді» деп айтқаны үшін сотталған (ҚРОМА: 1380, 173). Ол кісінің арғы тағдыры беймәлім.

Кеңестік биліктің адамның өмір сүру құқығын өрескел түрде аяққа басқан саясаты салдарынан 1929-1932 жж. халықтық көтерілістердің жаппай етек алғандығы белгілі. Халықтық көтерілістерді аяусыз жазалағанда әйелдер де, балалар қуғын-сүргін құрбаны болды. Қарқаралы уезінде 1931 жылы болған Бокты көтерілісінің азабын тартқан Ақсары болысының ірі байы Мыңғырбай Байдәулетұлының ұрпағы Ақашева Нәзипа: «...Көтеріліс қатігездікпен басылған соң, әкемді тұтқындады. Одан кейін іле-шала шешем Шәмшібануды, оның шешесі, нағашы әжем Әнипаны, нағашы атам Оспанды тұтқындап, Қарқаралы түрмесіне тығады. Біздерді шиеттей жасбалаларды Егіндібұлаққа әкеліп, Қоскенің Ахметі деген белсендінің үйінің жанынан қос тігіп, сонда қарауыл астында ұстайды. Менің сегіздегі кезім, інім Зейнолла үш жасар да, кенжеміз Нығыметолла бір жасар (Бұл інім қуғын-сүргінде жүргенімізде Омбыда екі жасында қайтыс болды). Күндіз бізге ешкім жоламайды, түнгілік тамақ қойып кетеді...» (Алпысұлы: 1994, 3), - деп жазған еді. Ақашева Нәзипаның әкесін Шәріп ағасымен бірге Мәлік сайы деген жерде өз көрлерін өздеріне қаздыртып, атып тастаған.

Профессор Х. Әбжанов 2023 жылы жарияланған «Алаш және халық көтерілістері» атты мақаласында Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүрген Айбарша Шәйменова мен Б.Алданаева туралы деректерді тұңғыш рет жариялаған еді: «Құжаттарды іздеу және сұрыптау үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе, Айбарша Шәйменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген, кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «Қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіндер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды. Ал, екінші әйел Б.Алданеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім-кешектерін жуғандығы құжаттарда айтылады.

Ендеше, қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық» (Әбжанов, 2023)

Халық көтерілістері кезінде қуғын-сүргін зобалаңын бастарынан өткізген әйелдер мен балалар тақырыбы да арнайы зерттеуді талап етеді. Бұл тақырып әлі күнге дейін зерттелінбеді.

Әйелдерді, әсіресе қазақ қыздарын партияға тарту ісі де қуғын-сүргін шараларына жол ашты. Қазақтар көп шоғырланға: аудандарда әйелдердің партия қатарына кіруі өте төмен дәрежеде болғандықтан «қазақы аудандар артта қалған», «Алашордашылардың кері тартушылығы» деген көзқарас қалыптастырылады. Әйелдердің партия қатарында аз болуы «коммунист әйелдердің дұрыс жұмыс жасамауынан» деп көрсетіліп, партия комитеті арқылы «жұмыс жасамайтындарды тәртіптеу» қажеттілігі де бұйырылады.

1937 жылы 22-қаңтарда өткізілген Қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің VII пленумының қаулысында партия жауларына қарсы күресті күшейту мәселесі қайта-қайта айтылып, әсіресе Қызылорда облысы, Оңтүстік Қазақстан облысының Шаян, Қазалы аудандары, Батыс Қазақстан облысының Орда, Жамбейті аудандары, Шығыс Қазақстан облысының Бесқарағай, Жарма, Ұлан аудандары мен Ақтөбе облысының Ырғыз ауданын қазақ ұлтшылдығының, ұлтшыл ұйым ордасы ретінде бағалап, оларға қарсы күресті күшейту қажеттілігі көрсетіледі (Коммунистич. Партия: 1981, 333). Сондай-ақ барлық партия ұйымдарына қазақ контрреволюциялық ұлтшылдығына қарсы күресті шешімді әрі жүйелі түрде жүргізу қатаң тапсырылады.

Саяси-экономикалық науқандарға, басшылық қызметтерге әйелдерді, қазақ әйелдерін белсенді тарту мақсаты да репрессиялық шараларға ұласты.

Өндіріс орындарын қарқынды қамтыған репрессиялық шараларға әйелдер де жаппай ілікті. Қалалық жерлерде әйелдері өндіріске тарту саясаты жүргізілсе, ал ауылда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларына әйелдерді белсенді түрде қатыстыру ісі қолға алынды.

Партия жиналыстарының хаттамаларында «халық жауларын мұқият іздестіру, троцкиштілермен күресу туралы» жиі-жиі айтылып, әйелдер де осы жұмысқа тартылады. Өндірістегі алдыңғы қатарда жұмыс жасаушы әйелдерге, «зиянкестер мен бүлдіргіштерді» тиісті орындарға хабарлап, троцкиштілерге қарсы күресу міндеттеледі.

Сонымен, Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісін белсенді бастап, «тең құқық беру» саясатын қуғын-сүргін шараларымен ұластырды. «Қазақ әйелі революцияға дейін күң, құл болған» деген көзқарас қоғамға енгізілді. Қазақ әйелін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын күйретті. Тек қана саяси мақсаттан туындаған шаралар жүзеге асырылып, ОГПУ, НКВД мен қатар Қызыл отаулар да әйелдер арасындағы «саяси көңіл-күйді» үнемі бақылап, жоғарыға мәлімдеп отырды.

Қалалық жерлерде қазақ әйелдерін өндіріске ал, ауылдар мен селоларда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларына тарту саясаты жүргізілді. Әйелдерді кеңестік құрылысқа тарту науқанында орын алған кемшіліктерді «реттеуде» саяси қуғын-сүргін шаралары бас көтереді. Тіпті, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісі барысындағы қиыншылықтар төменгі партия ұйымдарының қолдау көрсетпей, кедергі жасауынан деп те бағаланады. «Жөнсіз іс-әрекеттерді реттеу» мәселесі партия комитетіне тапсырылғанымен, оларды түзеу ісіне келгенде партия комитеті сот-тергеу орындарына жүгінген. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргіннің өзіндік жүйесі қалыптасты.

Сот-тергеу органдарының жазалаушы қызметі саяси-шаруашылық науқандар барысында қарқынды деңгейде болған. Астық, ет дайындау, бай-кулакты тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандары кезінде жоспарды орындай алмаған халыққа қарсы қолданылған күштеу, зорлық-зомбылық шаралары өте көлемді. ЮХК сот-тергеу органдарының астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметті екі апта сайын жинап отырған. Науқандар тұсында азаматтар үстінен қозғалған қылмыстық істердің бірсыпырасының заңсыздығы туралы сол жылдардың өзінде-ақ айтылғандығын мұрағат құжаттары дәлелдейді.

Жергілікті жерлердегі қазақ зиялыларының, атап айтқанда Алаш зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауы жете зерттелінген жоқ. Сәйкесінше, «халық жауы» атанған тұлғалардың, әсіресе Алаш зиялыларының отбасы мүшелерінің қудалануы да толыққанды зерттеуді талап етеді. Жергілікті жерлердегі қудалау саясаты, сол кезеңдегі Қазақстанның әкімшілік-территориялық бөлінісіне байланысты әрбір облыстың өзіне тән ерекшелігіне, әсіресе зиялы қауымның шоғырлану деңгейіне сәйкес жүргізілді. Архив қойнауларындағы партиялық үштік жиналысының хаттамаларынан жергілікті жерлердегі зиялылардың, қызметкерлердің қуғынға ұшырау деңгейін көруге болады.

Ал, өндіріс орындары мен темір жол бекеттері бойында қуғын-сүргін шараларының кең көлемде жүргізілуі салдарынан айыпталғандар саны өте жоғары көрсеткіштерге жеткен. Қуғын-сүргін саясатына темір жол бойы, заводтар мен өнеркәсіп орындарының, көлік (транспорт) саласының қызметкерлері мен арнайы қоныс аударылғандар (спецпереселендер) да көп ұшырады.

ОГПУ, НКВД орындары халық арасындағы әсіресе, темір жол бойындағы саяси жағдай туралы арнайы мәлімдемелерді жүйелі түрде жинап отырған. «Үкімет халықтың жағдайын ойлаған болып саясат жүргізуде.

Жазғы және күзгі егін науқаны партия ұйымдарының басшылары үшін аса қауіпті болды. Себебі, жоғарыдан белгіленген жоспарды орындамағандар саяси қуғын-сүргінге ұшырайтын еді.

«Сотталып», «жер аударылғандарды» да «үсті-үстіне» айыптау жоғарыдан бұйырылған. Алашорда үкіметінің белсенді жетекшілерінен бастап, оның жергілікті жерлердегі мүшелерін, Алашордаға ниеттес болғандарды, тіпті олардың тума-туысқандарын, таныстарын қамтыған қуғын-сүргін саясаты 1937-1938 жылдары өршіп кетті. Мысалы, Қарабұтақ ауданының тұрғындары Жанұзақ, Бүркітәлі Сисекеновке «Ұ.Құлымбетовтың агенті, алашордашылар» деген айып тағылады. Себебі Сисекенов Бүркітәлінің әйелі Балқия Ұ. Құлымбетовтың апасы еді (АОМА: 13, 333). Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

1938-жылы 31-қаңтарда Орталық Комитет ПХК-на «...поляктардан, латыштардан, эстондардан, финдерден, қытайлардан...шетелдік және кеңес азаматтарынан тұратын шпиондық-диверсиялық, контингенттерді талқандау жөнінде операция жүргізуге рұқсат» береді. Операция уақыты 1938 жылдың 15 сәуіріне дейін көрсетіліп, сондай-ақ тұтқынға алынғандардың қай елдің азаматы болса да істерін соттан тыс тәртіппен қарау ескертілген. Сөйтіп, КСРО аумағында әртүрлі себептермен өмір сүрген шетелдік азаматтар да сталиндік қуғын-сүргіннің құрбандығына ұшырады.

Сталиндік қуғын-сүргін саясаты қоғамның барлық саласын, әртүрлі әлеуметтік жіктерді, топтарды, тіпті балаларды да қамтыды. Жаппай жазалаудың құрығына оқушылар мен студенттер де ілікті.

1937 жылы жоғару оқу орындары тексеріліп, профессор-оқытушылар құрамына қатты мән беріледі. Студент, оқытушы, кітапхана қызметкерлері де репрессиялық шараларға ілігеді.

1937 жылы 28 желтоқсанда КП(б)К ОК бюросы «Жауапқа тартылғандардың балалары мен туыстарын оқудан шығару туралы» шешім қабылдайды. Осы шешім сан мыңдаған жасөспірімдердің тағдырына өшпестей таңба қалдырды. Қаулының орындалу барысын сот-тергеу орындары қатаң қадағалап отырған. Нәтижесінде, балаға тән көңілмен айтылған жеке пікірлер мен болмашы іс-әрекеттер партияға, кеңестерге қарсылық ретінде бағаланады. Алматы облыстық УНКВД бастығы, капитан Шабанбековтың «Қала мектептері мен техникумдарындағы саяси тәрбие және қоғамдық жұмыстардың кемшіліктері» туралы баяндамасында, оқушылардың «Кеңестерге қарсы іс-әрекеттері» баяндалған. Дәлел келтірсек: «№ 37 мектептің 10 класс оқушысы Горбань ...Ату шараларының ақыры қашан болады? - деген.

№35 мектептің оқушысы Бутенко КСРО Американы ешқашан қуып жете алмайды» - деген.

№16 мектептің оқушысы Деревячина ...Сталин жолдастың портретін жыртып тастап, оның келесі жағына Пушкиннің әйелінің суретін салған...

№37 мектептің 9 класс оқушысы Комаров Геннадий өзінің «Бір адамның өмірінен» деген шығарма жұмысында, «...Менің көз алдымда кулақтарды жою процесі өтіп жатыр. Оған менің көзқарасым мынадай: адам өмір сүргенде жақсылыққа қарай ұмтылады, жақсы өмір сүру үшін күреседі. Адам өмірінің мәні де осы. Алайда, адамды кедейлендіріп, оны тіпті мыңдаған шақырым алыс, ешкімді танымайтын жерлерге жер аударады. Ол жерде адам жалғыздықты, әділетсіздікті сезінеді. Тіпті, жер аударып қана қоймай, өмірі жасап көрмеген, ағаш кесу секілді ауыр жұмыстарды жасатқызады», -деп жазған (Политические репрессии: 1998, 41) Осылайша ауыздан шыққан сөзді аңду үрдісінің нәтижесінде өмірге деген көзқарасын сәбилік көңілмен тура айтқан жасөспірімдер де «кеңестерге қарсы пиғылы» үшін сотталады.

Сот қызметкерлері және мұғалімдерге аттестация жүргізу кезінде 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырағандар саны күрт артады. Аттестация кезіндегі сотталғандар саны мен тізімі архивте сақталғанымен, оның ішінде әйелдер нақтылы көрсетілмеген. Тек қана партия мәжілістерінің хаттамаларынан қана әйелдерді табуға болады.

1937 жылы 15 тамызда Ішкі істер Халық Комиссарының 00486 нөмерлі шұғыл бұйрығы шықты. Оның мазмұнына үңілсек: «С получением настоящего приказа приступите к репрессированию жен изменников Родины, членов правотроцкистских шпионско-диверсионных организации, осужденных военной коллегией и военным трибуналами по первой и второй категориями, начиная с 1 августа 1936 года...» дей келе, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған отбасы мүшелерін тұтқындауға деген даярлық шараларына мұқият және тиянақты түрде нұсқау береді. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58 бабы бойынша шетелге қашып кеткен әскери тұлғалардың кәмелетке толған отбасы мүшелері 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен, барлық мүлкі тәркіленіп сотталатын болған (Сборник: 1993, 85).

00486 нөмерлі бұйрықта «халық жауының» әйелдері мен 15 жастан жоғары әлеуметтік қауіпті және кеңестерге қарсы іс-әрекет жасауға бейім балаларына қарсы қылмыстық іс қозғап, қысқаша айыптау қорытындысын жазу және қылмыстық істерді КСРО ПХК-ның ерекше мәжілісіне жіберу айтылған болатын. Сондай-ақ, «Отанын сатқандардың» әйелдерін әлеуметтік қауіптілік деңгейіне қарап 5-8 жылдан кем емес мерзіммен лагерьге айдау да бұйырылды. Аталмыш бұйрықтың 34-бөлімінде «халық жауының әйелдерін тұтқындау шаралары және осыған байланысты шұғыл оқиғаларды КСРО ПХК-ның басшысына хабарлау», ал 35-бөлімде «әйелдерді репрессияға ұшырату шараларын 1937-жылдың қазан айының 25-не дейін аяқтау» жазылса, 36-бөлімде, «Отанын сатқандардың әйелдерін күйеулерімен бір мезгілде тұтқындау» бұйырылады (Сборник: 1993, 85). Осылайша, жазықсыз жандарды «кәнігі қылмыскерше» тану өмірдің құнын төмендетіп, мәнін кетірді.

1937-1938 жылдары саяси баппен сотталғандардың шағымдануына және оларды ақтауға мүмкіндік болмайды. 1937- жылы 14-қыркүйекте КСРО ОАК қылмыстық кодекске өзгертулер енгізу туралы қаулы қабылдайды. Контрреволюциялық зиянкестік (58-7 бап) және диверсияға (58-9 бап) байланысты сотталғандарға тағылған айып істің сотта қаралуына бір тәулік қалғанда берілетіндігі және шағымдануға болмайтындығы, ату жазасының шұғыл орындалатындығы бұйырылады (ҚРОМА: 1380, 581). Сондай-ақ қылмыстық істердің жоғалып кетуі де сол жылдары жиі кездескен. Мысалы, ЮХК-ты 1936 жылы Ақтөбе қалалық сотының 62 қылмыстық істі жоғалтқандығын айтып, осы мәселеге мұқият қарауды бұйырған.

1937-жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығынан соң «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді (Сборник: 1993, 86).

1932-1934 жылдары «қоғамдық меншікке қол сұққандар» көп болса, ал 1935-1938 жылдары «контрреволюциялық», «антисоветтік» іс-әрекеті, пиғылы үшін сотталғандардың үлес салмағы күрт өскен.

Отбасы-қоғамның ұясы мен ұйытқысы. Отбасы – мемлекеттіліктің іргетасы. Сондықтан да, отбасы арқылы қоғам дамиды. Отбасындағы тәрбие мен құндылықтар - ұлттық рухтың кепілі. Бір сөзбен айтқанда, аса маңызды әрі ежелден тамырын тартқан осы бір әлеуметтік институт ұлттық сананың тұтастығын қамтамасыз етеді. Сондықтан да отбасының іргесін шайқалту, дәлірек айтқанда, ата-ананы қудалап, баладан айыру, ұрпақты тегінен ажырату, ұмыттыру саясаты әдейі алдын-ала ойластырылған шара болатын. Ондағы мақсат - ұлттың рухын төмендетіп, ұлттық сананы әлсіретіп, «кеңес тік адамды» тәрбиелеп шығару еді. Бұл мақсатқа жетуде кеңестік саясаткерлер жарты жолда тоқтады. Қазіргі таңдағы осы тұста біздің кездесіп отырған қиындықтар патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауынан бастау алып, кеңестік жүйеде асқына түскен-ді.

Қорытынды. Біз зерттеп отырған кезеңдегі Қазақстан жерінде орналасқан лагерьлердегі тұтқындар саны туралы толық есеп жоқ. Сондықтан да 1925-1938 жылдар аралығындағы сотталғандар құрамы туралы мәліметтерді, тек қана лагерь басшыларының жылдық есебі, қызмет бабында жазған хаттар, бұйрықтар және өзге де осы секілді қосымша дерек көздері бойынша ғана анықтай аламыз. Лагерь тұтқындарының жеке істері секілді маңызды тарихи құжаттарды зерттеу арқылы толық ақпаратқа қол жеткізуге болады. Сол жылдардағы лагерь тұтқындарының жеке іс қағаздары 2022 жылдың соңына дейін, аймақтық, облыстық ІІМ қатаң бақылауында болды. Осы айтқанды 1930-1950 жылдардағы Қазақстан аумағындағы лагерьлерді зерттеушілер де дәлелдей алады.

Қуғын-сүргін зобалаңының шындығын толық танып-білу осы күнге дейін кешеуілдеп жатыр. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық ақталуы бүгін заман талабы.

Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлерінде жазықсыз сотталып, жазаларын өтеген аналардың тағдыры оңайлықпен зерттелініп, жазылатын дүние емес. Сол кезеңдегі қылмыстың өте көлемді, әрі жүйелі түрде, жан-жақты болуы қазіргі таңдағы зерттеудің өте ауқымдылығын әрі жан-жақтылығын, жүйелілігін талап етеді.

Мәдениетті, оқыған, оқымаса да көргені мол апа-әжелердің көрген рухани азабын жеткізу өте ауыр. Өмірде адам үшін ең ауыр әрі қиын нәрсе рухани азап екендігін кім де болса мойындайтыны анық.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Алпысұлы С. Құрбандық. Боқты көтерілісінің азабын тартқан Н. Ақашева апайдың әңгімесі // Орталық Қазақстан. 1994. 15 қараша. 36.

Докладные записки по работе среди женщин за 1937 г. // Ақтөбе ОММ.- 13-қ.; 6-т., 506-іс.- 16-17-п. 41п.

Жалобы отдельных граждан за 1926 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 164-іс. 208-213 п.

Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1928-1937 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 19 Протоколы заседания за 1938 г. // Ақтөбе ОММ. 13-қ.; 6-т., 52-іс.-17п.81.- Т.2. 384 с. (3336.).

Қазақ өлкелік ВКП(б) комитеті // ҚРПМ.-141-қ.; 1-т., 2828-іс. -50-п.

Материалы по выполнению постановления правительства КССР за 1929 г. // ҚРПМ. - 141-қ.; 1-т., 2829-іс. -15-п.

Материалы о проведении хлебозигота кампаний за 1925 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 173-іс.- 4-п.83п.

Материалы о проведении хлебозигота кампаний за 1925 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 173-іс.- 4-п.

Материалы по работе среди женщин за 1929 г. // Ақтөбе ОММ.- 9-қ.; 1-т., 368-іс.- 2п.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. М.: Республика, 1993. 223 с.

Сводные статические отчеты Прокуратуры за 1935-1936 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 2-т., 581-іс. 3-п.50п.

Собрание кодексов РСФСР редакции 1926 г.-М.: Юр. изд. НКЮ РСФСР, 1928.-1183 с. 721 б.

Статические отчеты НКЮ за 1938 г. // ҚРОММ.- 1680-қ.; 5-т., 2-іс.- 40-50пп.

Уголовный кодекс РСФСР. С изменениями на 15 октября 1935 г. М.:Огиз,1935.189 с.

Ұлт зиялыларына жасалған қуғын-сүргіннің геноцидтік сипаты бар.- Алаш 24қз.- 04.06.2021. <https://ru.openlist.wiki>

Оперативные сводки ОГПУ за 1926 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 118-іс. 7-4 п.

Отчет отдела прокуратуры за 1923-1925 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 69-іс. 40-п.

Протоколы заседания наблюдательной комиссии и списки граждан лишенных свободы за 1934-1935 гг.// Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т., 5801-іс. 2-п.

Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов /Отв. ред. Л.Д. Дегитаева.-Алматы: Қазақстан, 1998. 41б.

Приказы Президиума ВС КАССР за 1937 г. // ҚРОММ. 1680-қ.; 5-т., 1-іс. 34-п.

Протоколы совещаний крайженотдела за 1929г. // Ақтөбе ОММ. 9-қ.;1-т.,371-іс. 15 п.

Циркуляры НКЮ за 1925-1926 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 97-іс. 151п.

Циркуляры НКЮ за 1925-1926 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 97-іс. 151п.

<https://doi.org/10.51889/2559-6017.2023.78.3.001>

References

Alpysūly S. Qūrbandyq. Boqty kōterilisiñiñ azabyn tartqan N. Aqaşeva apaidyñ āñgimesi // Ortalyq Qazaqstan. 1994. 15 qaraşa. 3 b. (In Kazakh)

Dokladnye zapiski po rabote sredi jenşin za 1937 g. // Aqtöbe OMM.- 13-q.; 6-t., 506-іс.- 16-17-p. 41p.

Jaloby otdelnyh grajdan za 1926 g. // QROMM. -1380-q.; 1-t., 164-іс. -208-213 p.

Komunisticheskaia partia Kazahstana v rezolüsiah i reşeniah sezдов, konferensi i plenumov (1928-1937 gg.). Alma-Ata: Kazahstan, 1937. (In Russian)

Protokoly zasedanii za 1938 g. // Aqtöbe OMM. - 13-q.; 6-t., 52-іс.-17p.81.- T.2.-384 s. (333b.). Qazaq ölkelik VKP(b) komiteti // QRPM.-141-q.; 1-t., 2828-іс. -50-p.

Materialy po vypolneniu postanovlenia pravitelstva KSSR za 1929 g. // QRPM. 141-q.; 1-t., 2829-іс. 15-p.

Materialy o provedeni hlebozigota kampani za 1925 g. // QROMM. 1380-q.; 1-t., 173-іс.- 4-p.83p.

Materialy o provedeni hlebozigota kampani za 1925 g. // QROMM. 1380-q.; 1-t., 173-іс.- 4-p. Materialy po rabote sredi jenşin za 1929 g. // Aqtöbe OMM. 9-q.; 1-t., 368-іс.- 2p.

Sbornik zakonodatelnyh i normativnyh aktov o represiah i reabilitasii jertv politicheskikh repressii. M.: Respublika, 1993. 223 s.

Svodnye staticheskie ochety Prokuratury za 1935-1936 gg. // QROMM.- 1380-q.; 2-т., 581-іс.- 3-п.50п.

Sobranie kodeksov RSFSR redaksii 1926 g.-M.: İur. izd. NKÜ RSFSR, 1928.-1183 s. 721 b. Sticheskie ochety NKÜ za 1938 g. // QROMM. 1680-q.; 5-т., 2-іс.- 40-50 pp.

Ugolovnyi kodeks RSFSR. S izmeneniami na 15 oktābrä 1935 g. M.: Ogiz, 1935.-189 s.s.- -101Ült zialylaryna jasalğan quğyn-sürginniñ genosidтік sipaty bar.- Alaş 24қз.-04.06.2021. <https://ru.openlist.wiki>

Ochet otдела prokuratury za 1923-1925 gg. // QROMM. 1380-q.; 1-т., 69-іс. 40-п.

Protokoly zasedanii nablüdatelnoi komisii i spiski grajdan lişennyh svobody za 1934-1935 gg.// Astana QMM.- 65-q.; 1-т., 5801-іс.- 2-п. Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokumentov /Otv. red. L.D. Degitaeva. Almaty: Qazaqstan, 1998. 41 b. (In Russian)

Priказы Prezidiuma VS KASSR za 1937 g. // QROMM. 1680-q.; 5-т., 1-іс. 34-п.

Protokoly soveshani kraijenotдела za 1929g. // Aqtöbe OMM. 9-q.; 1-т., 371-іс.15 p.

Sirkuläry NKÜ za 1925-1926 gg. // QROMM. 1380-q.; 1-т., 97-іс. 151p.